

تحلیل محتوای برنامه های توسعه جمهوری اسلامی ایران (برنامه سوم و چهارم) بر مبنای نظریه توسعه ای استخراج شده از دیدگاه امام خمینی(ره)

علی یوسفی نژاد^۱

مرتضی عزتی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۲/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۱۵

چکیده

در حالی که از آرمان های اصلی انقلاب اسلامی و بنیان گذار آن یعنی حضرت امام خمینی(ره)، برقراری نظامی مبتنی بر آموزه ها و احکام اسلامی بویژه در ابعاد اقتصادی است. اما بررسی های صورت گرفته از برنامه های توسعه ای طراحی و تدوین شده در نظام جمهوری اسلامی نشان می دهد که طراحان و تدوین کنندگان این برنامه ها (سوم و چهارم) با تاثیر پذیری از الگوهای مسلطی همچون الگوی نئوکلاسیکی، و بدون توجه به شرایط جامعه و با مقدم دانستن رشد بر توزیع به ویژه در برنامه چهارم، به انتخاب گزینه رشد مبادرت ورزیده اند. زیرا که معتقدند با حاکمیت رشد اقتصادی و تداوم آن، مشکل بیکاری و فقر حل شده و عدالت نیز بطور خودکار شکل می گیرد. متأسفانه این نگرش غالب در نظام برنامه ریزی، نگرشی است که درست در نقطه مقابل نگاه بنیان گذار انقلاب اسلامی قرار دارد. درحالیکه در نگاه توسعه ای امام، عدالت از جایگاه ویژه ای برخوردار است. همچنین از دیدگاه اعتقادی و انسانی ایشان، تمامی تلاش ها بایستی در جهت رفع استضعاف اقشار محروم و مستضعف، متمرکز شود در غیر این صورت هرگونه تلاشی بی ثمر و ناتمام است.

در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا، به بررسی برنامه های توسعه ای پنج ساله (برنامه های سوم و چهارم) با استفاده از نظریه توسعه ای استخراج شده از دیدگاه امام خمینی(ره) می پردازیم.

واژگان کلیدی: حضرت امام خمینی(ره)، برنامه های توسعه، عدالت، رشد، فقرزدایی، محرومیت زدایی.

طبقه بندی JEL: 021

۱- استادیار گروه اقتصاد دانشگاه امام حسین(ع) yousefinezhad@yahoo.com

۲- استادیار پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس mezzati@modares.ac.ir

مقدمه

توسعه یافتگی چیست و چرا برای تمامی کشورهای جهان امری مهم و حیاتی است؟ آیا جمهوری اسلامی ایران در مسیر توسعه یافتگی قرار گرفته است؟ سوال اساسی تر این که آیا توسعه یافتگی با آرمان ها و ارزش های مورد قبول انقلاب اسلامی ایران همخوانی دارد؟ اگر اینگونه است آیا در طراحی برنامه های توسعه ای پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مبانی ارزشی و اعتقادی که در رهنمودها و بیانات بینانگذار ج.ا.ا حضرت امام خمینی(ره) متبلور شده، مورد توجه طراحان و مجریان برنامه قرار گرفته است یا خیر؟ اگر جواب منفی است، چه عواملی می تواند از طریق طراحی و اجرای برنامه های توسعه ای، جمهوری اسلامی ایران را مورد تهدید قرار دهد؟

در حالی که سابقه برنامه ریزی کشورمان نشان دهنده این واقعیت است که ایران در زمره یکی از با سابقه ترین کشورها در امر برنامه ریزی توسعه ای است، بطوری که پنج برنامه پنج ساله و هفت ساله قبل از انقلاب و چهار برنامه پنج ساله نیز پس از پیروزی انقلاب طراحی، اجراء و به اتمام رسانده است^۱، مطابق تجارب بشری بایستی بسیاری از مشکلات کشور مرتفع و شرایط برای پیشرفت و توسعه فراهم و شاخص های اقتصادی و اجتماعی روندی رو به بهبود را طی نمایند. اما آیا نتایج و دستاوردهای حاصله اینگونه است؟

نکته مهم تر این که انقلاب اسلامی حامل پیامی نو در تمامی عرصه ها از جمله اقتصادی است که از طریق بنیان گذار آن در طول سال های متوالی از طریق آثار مکتوب و غیر مکتوب به یادگار مانده است. رفتار عقلایی این است که برای حفظ و استمرار نظام نوپا و برای زدودن هر گونه تهدیدی بر علیه آن در آینده و ارائه الگویی تازه برای جهان تحت ستم، اندیشه های آن مرد بزرگ که برخاسته از آموزه های دینی و اسلامی است، مورد توجه برنامه ریزان و تصمیم گیرندگان برنامه های توسعه قرار گیرد. ضمن اینکه این یک انتظار منطقی و خواسته ای معقول از جانب کسانی است که به پیروی از رهبری انقلاب، جان و مال خود را در راه به ثمر نشستن آن نثار کرده اند.

۱- پیشینه تحقیق

مطالعات انجام شده در این زمینه دو دسته اند، دسته اول به آسیب شناسی برنامه های توسعه با توجه به آرمان ها و ارزش های انقلاب پرداخته و دسته دوم نیز به ارزیابی برنامه ها از دیدگاه حضرت امام خمینی(ره)، اقدام نموده اند. در اینجا نخست به پژوهش های صورت گرفته در زمینه آسیب های برنامه و سپس به پژوهش های انجام شده در خصوص توسعه از دیدگاه امام(ره)، اشاره می نماییم.

۱- برنامه پنجم توسعه نیز درحال اجراء است.

الف: برخی پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه آسیب‌های برنامه

یکی از بررسی‌های صورت گرفته درباره برنامه‌های توسعه و ارزیابی آن "کالبدشکافی یک توسعه" است. (مؤمنی، ۱۳۷۴) در این کتاب نویسنده پس از بررسی‌های مختلف اشاره می‌کند که در بسیاری از زمینه‌ها خود شناسی برای ما تحت‌الشعاع سلطه‌شناسی قرار دارد. یعنی شدت آسیب‌هایی که به اعتبار بی‌اعتنایی به ماهیت سلطه بر اقتصاد ایران و فرآیند توسعه کشورمان وارد می‌شود، اصل نظام را ممکن است به مخاطره بیندازد و باید در شناخت سلطه، عمیقاً وسواس و حساسیت به خرج دهیم. نویسنده در خاتمه این گونه جمع‌بندی می‌کند که: باید تا سر حد توانایی ایجاد احساس تعلق و انگیزه آرمان‌خواهی را در جامعه به وجود آورده و سپس تلاش کنیم تا نظام به گونه‌ای سازماندهی شود که مردم نسبت به سر نوشت جامعه خود بیشترین حساسیت را داشته باشند.

تحقیق دیگری که در حوزه ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی و آسیب‌های آن در دسترس است، «توسعه و تضاد» است (رفیع پور، ۱۳۷۷) این کتاب با برشمردن اهداف اساسی انقلاب اسلامی از جمله کاهش نابرابری و رفع تبعیض‌ها، به کوشش مخالفین در ابتدای انقلاب در تقابل با این نظام ارزشی انقلابی اشاره می‌کند که از طریق اعمال جنگ و حصر اقتصادی به مقابله با آن برخاستند، اما این اقدام‌ها نه تنها به تضعیف آن منجر نشد بلکه به تقویت بنیان‌های انقلابی و مذهبی آن منجر شد. اما به مرور و با تغییر روش و یا به بیان انگل هارد، روش انقلاب آرام و بی صدا^۱ در پیش گرفته شد. یعنی از راه تضعیف ارزش‌های حاکم، نظام سیاسی را از درون متحول نمود. این کتاب، با یادآوری علت‌های این امر می‌نویسد: متأسفانه در ایران با نیت توسعه اقتصادی، اقدامات دیگری نیز انجام گرفت که در نتیجه آن فقر تأثیر تهدیدآمیزی بر نظام اجتماعی ایران گذاشت. بدین معنی که با اقداماتی ثروت را به یک چیز خوب، یعنی ارزش مثبت و فقر را به یک ارزش منفی تبدیل نمود. این فرایند تبدیل ثروت به ارزش، در شرایط کنونی ایران از دو منشأ سرچشمه گرفت: اول نا برابری و دوم اقدامات (طراحی شده توسط برنامه ریزان اقتصادی) در جهت نیاز آفرینی و فقر است. شاهد این مدعا از نظر نویسنده چهار برابر شدن واردات کالاها از سال ۱۳۶۷ تا سال ۱۳۷۰ می‌باشد.

از جمله بررسی‌های انجام شده در این حوزه، بررسی عزتی (۱۳۸۳) است که در همایش بررسی لایحه برنامه چهارم توسعه، با عنوان ضرورت بازنگری در لایحه برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج.ا.ا. براساس اصول، اهداف و احکام اقتصادی اسلام، ارایه شد. نویسنده در این مقاله با استفاده از روش جمع‌آوری اطلاعات اسنادی و با استناد به اصول اول، دوم، سوم و سایر

*The Silent Revolution

اصول قانون اساسی توضیح می دهند که بایستی در همه زمینه ها از جمله برنامه های توسعه، اهداف و ارزش های اسلامی مورد توجه قرار گیرد در غیر این صورت، هر گونه حرکتی از جمله تدوین برنامه های توسعه می بایستی مورد بازنگری قرار گیرد. درهمین راستا لایحه برنامه پنج ساله چهارم به واسطه دارا بودن ضعف هایی در راستای پیاده سازی نظام اقتصادی اسلام، بایستی مورد بازنگری قرار گیرد. نویسنده مشابه همین بررسی را برای برنامه پنجم انجام داده و به نتایج مشابهی نیز رسیده است. (عزتی، ۱۳۸۸)

ب: بررسی های انجام شده در زمینه نظرات امام و توسعه

در زمینه اندیشه های اقتصادی حضرت امام (ره) به ویژه در حوزه اقتصاد توسعه، پژوهش های مختلفی از سوی پژوهشگران مسلمان صورت گرفته است. از آنجائیکه کارهای صورت گرفته نیز با توجه به زاویه نگاه هریک از محققین نسبت به موضوع متفاوت می باشد، لذا با دسته بندی برخی از مهم ترین کارهای صورت گرفته، به مقایسه آنها با تحقیق حاضر می پردازیم. بطور کلی برداشت های صورت گرفته از دیدگاه بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران در باره اقتصاد توسعه را می توان به سه دسته تقسیم نمود.

دسته اول: مطالعاتی که به دیدگاه حضرت امام (ره) برای دست یابی به رشد و توسعه تاکید دارند، مانند: خدا محوری، معنویت گرایی و عدالت جویی یا حتی به محرومیت زدایی و مردم گرایی اشاره کرده اند. نظیر؛ میر معزی (۱۳۸۲) که در بیان مفهوم توسعه اقتصادی از دیدگاه امام اهدافی که ایشان بیان می دارد را، مطرح می کند. اهدافی نظیر؛ اعتلای معنوی انسانها، استقلال اقتصادی، ریشه کن کردن فقر، تعدیل ثروت و رشد و سازندگی. از نظر رضایی (۱۳۷۹) گر چه حضرت امام هدف اصلی را دستیابی به سعادت معنوی بشر می دانند اما در این راه به اقتصاد و پیشرفت های اقتصادی آن به عنوان جزئی از اهداف اسلامی در سیر تکاملی خود توجه دارند. همچنین مقاله عزتی (۱۳۷۸) در زمینه توسعه و توسعه یافتگی از دیدگاه حضرت امام خمینی (ه) است که مفهوم توسعه و همچنین اهداف توسعه را از دیدگاه آن حضرت تشریح می کند. مقاله دیگر ایشان (۱۳۷۹) با عنوان توسعه و عدالت از دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) است که ارتباط این دو هدف را از دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) بررسی می کند و نهایتاً مقاله مشترک عزتی و یوسفی نژاد (۱۳۹۲) با عنوان استخراج نظریه توسعه از دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) با استفاده از روش نظریه پردازی داده بنیاد، به شیوه ای متفاوت به بررسی و تدوین نظریه توسعه ای آن حضرت (ره) می پردازد.

دسته دوم: با تاکید بر الزام ها و بسترهای توسعه از نگاه امام (ره) به موضوع مهم و حیاتی زمینه های فرهنگی توجه نموده اند. از جمله؛ میر سندسی (۱۳۷۳) به عوامل مساعد و نامساعد

توسعه ازدیدگاه حضرت امام(ره) نظیر؛ اعتمادبه نفس، تحمل مشقات، تمجید و تشویق کار، مشارکت مردم ترجیح نفع جمعی به نفع فردی و هم چنین وابستگی فکری و غرب زدگی، روحیه یاس و ناامیدی، اشاره کرده است. ضمن اینکه عزتی (۱۳۷۵) به برخی جنبه‌های رابطه اسلام و توسعه، مطرح شده توسط حضرت امام خمینی(ره) را از جمله اثر مثبت خودسازی، اخلاق مدیران، اخلاق کار، برادری و نوع دوستی، دنیا گرایی، فرهنگ مصرفی، خودباوری و مانند اینها بر توسعه در اسلام را مطرح می‌کند. حیدری(۱۳۷۹) می نویسد: امام خمینی(ره) توسعه اقتصادی را به عنوان مجموعه شیوه ها، روش ها و مکانیزم های علمی - عقلانی ارتقای سطح معیشت جامعه می پذیرد. اما بیش از آن که به مسایلی که در حوزه علم اقتصاد توسعه قرار دارد پرداخته باشد به هدف های غایی کنش اقتصادی مانند عدالت اجتماعی، ابعاد معنوی و هدف های فرهنگی نظیر خودباوری، اعتماد به نفس، توجه به دنیا در ظل توجه به آخرت ... توجه نموده است. پیمان (۱۳۷۴) نیز در کتاب توسعه و نظام بهره وری از منظر امام خمینی(ره) ضمن توجه به اهداف توسعه از نگاه امام نظیر: عدالت گرایی و فقرزدایی می نویسد: امام خمینی (ره) استقلال فکری و درونی و بازگشت به ارزش ها، فرهنگ و مفاخر ملی را به عنوان یکی از راهبردهای اساسی جهت نیل به توسعه اقتصادی مطرح می نماید. یوسفی نژاد(۱۳۷۹) در مقاله ای به موضوع زمینه ها و بسترهای مورد نیاز(عموما فرهنگی) در جهت پیاده سازی اندیشه های امام(ره) اشاره دارد.

دسته سوم: پژوهش هایی است که صرفا به مفهوم توسعه اقتصادی و شرایط تحقق آن و مقایسه آن با نظرات توسعه‌ای امام پرداخته اند، مانند: کتاب نوسازی جامعه از دیدگاه امام خمینی(ره) به قلم حسنی(۱۳۷۸) که در بخشی از آن می نویسد، امام ضمن پذیرش توسعه اقتصادی، سه نگرانی عمده هم دارند: یکی افراط در دنیا گرایی و سودمداری، دیگری بوجود آمدن شرایط وابستگی و نهایتا طبقاتی شدن جامعه. یوسفی (۱۳۷۸) برای روشن شدن اندیشه امام(ره) در این زمینه به موضوعاتی نظیر؛ رد سلطه پذیری، آزادی سیاسی و اجتماعی در چهار چوب احکام اسلام، برابری در اجرای قانون، نبود ظلم بین گروه های مردم، پیشرفت در علوم و فنون، فقرزدایی، توزیع عادلانه ثروت، استقلال اقتصادی، رشد و شکوفایی اقتصادی، اشاره میکند. جمالی (۱۳۸۶) نیز با اشاره به شیوه توجه امام به مقوله توسعه، الگوی توسعه اسلامی را الگویی جامع در تمام شئون فردی و اجتماعی و کاملا مغایر با سایر الگوهای موجود در جهان می داند.

۲- روش‌شناسی پژوهش

تحلیل محتوا یکی از روش‌های مهم پژوهش است که در سال‌های اخیر، مورد توجه پژوهشگران قرار

گرفته است. فرد، ان کرلینجر^۱ تعریف جامعی از این روش ارائه می‌دهد: "تحلیل محتوا روش مطالعه و تجزیه و تحلیل ارتباطها به شیوه نظام دار، عینی و کمی برای اندازه‌گیری متغیرهاست." وی در بیان ویژگی های تحلیل محتوا می‌افزاید: "در گذشته برای اندازه‌گیری متغیرها، از این روش کمتر استفاده شده است. اما کاربرد جدید و فزاینده آن در پژوهش رفتاری به اندازه گیری متغیرهایی معطوف بوده است که بدون این روش، اندازه گیری آنها امکان پذیر نبوده است... در این روش به جای مشاهده مستقیم رفتار افراد یا درخواست از آنان برای پاسخ دادن به مقیاس‌ها یا مصاحبه با آنان، پژوهشگر ارتباط‌هایی را که افراد ایجاد کرده‌اند؛ انتخاب و سوال‌هایش را در آنها جستجو می‌کند."

تعریف برنارد برلسون^۲ نیز از تحلیل محتوا، تعریف جامعی است زیرا هنوز با گذشت بیش از چهل سال، پژوهشگران از آن استفاده می‌کنند. برلسون می‌نویسد: تجزیه و تحلیل محتوا، یک شیوه تحقیقی است که برای تشریح عینی، منظم و کمی محتوای آشکار پیام‌های ارتباطی بکار می‌رود. در تعریف فوق، مفاهیم "کمی و کیفی"، "عینی و ذهنی" و "آشکار و نهان" جای بحث بسیار دارد. گرچه تحلیل محتوا اصولاً بر مبنای داده‌های کمی است، ولی می‌توان متغیرهای کیفی را به متغیرهای کمی تبدیل کرد. در تحلیل محتوا، پژوهشگر پیام‌های تولید شده را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد و به دنبال یافتن پاسخی برای پرسش‌های تحقیق خود است. روش تحلیل محتوا برای دانشمندان علوم اجتماعی و انسانی فرصت‌های گوناگونی را جهت استفاده منظم از فراگیرترین شکل مدارک مربوط به امور انسانی یعنی محتوای ارتباطات فراهم می‌آورد. دامنه وسیع این فرصت‌ها هنگامی که تنوع مواردی که روش تحلیل محتوا در آن مفید واقع شده است را مرور می‌کنیم؛ آشکارتر خواهد شد.

۳- مقوله سازی با استناد به دیدگاه های امام خمینی(ره)

با استفاده از روش نظریه پردازی داده بنیاد و با مطالعه دیدگاه های بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران به استخراج مقوله ها اقدام گردید.^۳

1-Fred N. Kerlinger

2- Bernard Berelson

۳- برای مطالعه بیشتر مراجعه شود به مقاله عزتی و یوسفی نژاد (۱۳۹۲) با عنوان "استخراج نظریه توسعه از دیدگاه حضرت امام خمینی(ره) با استفاده از روش نظریه پردازی داده بنیاد".

جدول ۱. عناوین مقوله های استخراجی از دیدگاه های امام خمینی(ره)

عنوان مقوله های تحقیق			
ردیف	نام مقوله	ردیف	نام مقوله
۱	الزامات پیشرفت و عدالت	۱۳	رفع تبعیض
۲	عدالت	۱۴	ارتقاء معنویت
۳	پیشرفت	۱۵	ارزش های دینی و فضائل اخلاقی
۴	هویت دینی و ملی	۱۶	مشارکت مردم در اقتصاد
۵	ایجاد اشتغال	۱۷	مالکیت مشروع و مشروط
۶	ساده زیستی و دوری از تجملات	۱۸	تامین اجتماعی (توانمند سازی و برابری فرصت ها)
۷	از بین رفتن فساد مالی	۱۹	نظم و انضباط مالی
۸	رفع تورم و گرانی	۲۰	خودکفایی و استقلال اقتصادی
۹	رفع بیکاری	۲۱	عزت و کرامت انسانی
۱۰	مصرف زدگی	۲۲	برنامه ریزی اقتصادی
۱۱	فقر زدایی و محرومیت زدایی	۲۳	رشد و رفاه اقتصادی

منبع: عزتی و یوسفی نژاد (۱۳۹۲)

۳-۱- تقسیم بندی مقوله های استخراج شده به روش نظریه پردازی داده بنیاد

با توجه به اینکه در روش نظریه پردازی داده بنیاد مقوله ها در قالب شش مقوله دسته بندی می شوند، به همین سبب تعداد مقوله های بیست و سه گانه فوق را در شش دسته قرار می دهیم. طبق روش داده بنیاد، مقولات به دست آمده از مفاهیم، در شش دسته تقسیم بندی می شوند. توصیفی از مقوله های ششگانه به شرح زیر ارائه شده است.

مقوله های علی: این مقوله ها که حاصل شرایط علی یا شرایط مقدم است به حوادث، وقایع، و اتفاق هایی که به وقوع یا رشد و گسترش پدیده ای می انجامد، اطلاق می گردد. شرایط علی در داده ها اغلب با واژگانی چون «وقتی» «در حالی که» «از آنجا که» «چون» «به سبب» «به علت» بیان می شوند. حتی وقتی که چنین نشانه هایی وجود ندارند، غالباً می توانیم با توجه به خود پدیده و با نگاه منظم به داده ها و بازبینی حوادث و یا اتفاقات و وقایعی که از نظر زمانی مقدم بر پدیده مورد نظر هستند، شرایط علی را پیدا کرد.

مقوله محوری: این روش کدگذاری، فرایند ربط دهی مقوله ها به زیر مقوله ها و پیوند دادن مقوله ها در سطح ویژگی ها و ابعاد است. و به این دلیل «محوری» نامیده شده است که کدگذاری حول محور یک مقوله تحقق می یابد. در این مرحله، نظریه پرداز داده بنیاد، یک مقوله مرحله

کدگذاری باز را انتخاب کرده و آن را در مرکز فرآیندی که در حال بررسی آن است (به عنوان پدیده مرکزی) قرار می دهد و سپس دیگر مقوله ها را به آن ربط می دهد.

مقوله های راهبردی: این مقوله ها راهبردهایی برای کنترل، اداره و برخورد با پدیده محوری را ارائه می دهد. هدف از ارائه مقوله های راهبردی، اداره کردن، برخورد با، به انجام رساندن، حساسیت نشان دادن به پدیده است، در زمینه یا در شرایط خاص به گونه ای که درک می شوند.

مقوله های واسطه ای: این مقوله ها که به مقوله های میانجی هم معروف هستند، نشانگر یک سلسله شرایط خاصی است که راهبرد را تحت تاثیر قرار می دهند. شرایط میانجی (دخیل) شرایطی هستند که راهبردهای را درون زمینه خاصی سهولت بخشیده و یا محدود و مقیدشان می کنند. شرایط میانجی، شرایط کلی و وسیع تری است که بر چگونگی راهبردها اثر می گذارند.

مقوله های محیطی: این مقوله ها که به مقوله های زمینه ای هم معروف هستند، نشانگر یک سلسله شرایط خاصی است که راهبرد را تحت تاثیر قرار می دهند. مفاهیم تشکیل دهنده مقوله های محیطی هر چند خود علت و دلیلی برای بوجود آمدن و شکل گیری مقوله محوری نیستند اما زمینه هایی را به وجود می آورند تا راهبردها را مورد تاثیر قرار دهند.

مقوله های پیامدی: مقوله های پیامدی نتیجه و حاصل راهبردها در مقابله با، یا جهت اداره و کنترل کردن پدیده هستند. پیامدها را همیشه نمی توانیم پیش بینی کنیم و الزاماً همان هایی نیستند که افراد قصد آن را داشته اند. عدم موفقیت در راهبردها نیز حاصل و پیامدهایی دارد. تعقیب آنها و تعیین پیامدهایشان نیز در نظریه مبنایی اهمیت زیادی دارد. پیامدها ممکن است واقعی یا ضمنی باشند و در حال یا در آینده به وقوع پیوندند.

جدول ۲. تقسیم بندی مقوله های بیست و سه گانه در شش دسته

ردیف	مقوله های ششگانه	عنوان مقوله های استخراج شده از دیدگاه امام (ره)
۱	مقوله های علی	الزامات پیشرفت و عدالت
۲	مقوله اصلی (محوری)	پیشرفت و عدالت
۳	مقوله های راهبردی	فقرزدایی و محرومیت زدایی، رشد و رفاه اقتصادی، تامین اجتماعی (توانمندسازی، برابری فرصت ها)
۴	مقوله های واسطه ای	نظم و انضباط مالی، هویت دینی و ملی، مصرف، مالکیت مشروع و مشروط، مشارکت مردم در اقتصاد
۵	مقوله های محیطی	ساده زیستی و دوری از تجملات، خطر مرگ فتنه، برنامه ریزی اقتصادی
۶	مقوله های پیامدی	اشتغال، فساد مالی، تورم و گرانی، بیکاری، عزت و کرامت انسانی، خود کفایی و استقلال اقتصادی، ارزش های دینی و فضائل اخلاقی، ارتقاء معنویت، رفع تبعیض

منبع: عزتی و یوسفی نژاد (۱۳۹۲)

۴- تجزیه و تحلیل برنامه ها

۴-۱- بررسی قانون برنامه سوم توسعه

با مطالعه جزئیات مواد برنامه سوم، مهمترین جهت گیری های آن به شرح زیر ملاحظه می شود: اصلاحات ساختاری و نهادی در بخش عمومی برای افزایش کارایی دولت و بالا بردن بهره وری منابع ملی؛ بازنگری و تنظیم سیاست های مالی، پولی، ارزی، تجاری، اشتغال و تولید به همراه گسترش نظام تامین اجتماعی با تاکید بر هدفمند کردن سیاست های حمایتی؛ افزایش اشتغال مولد؛ خصوصی سازی و کاهش تصدی گری دولت؛ لغو انحصارات دولتی، کاهش وابستگی به درآمدهای ناشی از صدور نفت؛ ایجاد جهش در صادرات غیر نفتی؛ حذف موانع غیر تعرفه ای؛ تفکیک حوزه های سیاست گذاری از تصدی گری؛ استفاده مناسب از توان ساخت داخل و تقویت پیمان کاران و مشاوران داخلی؛ تشکیل نهادهای حامی سرمایه گذاری خطرپذیر؛ اصلاح قانون مالیات های مستقیم و چگونگی وصول عوارض؛ تمرکز زدایی از ساختار اداری و اقتصادی؛ رشد ارزش های انسانی، ارتقاء معنوی جامعه و تقویت باورهای دینی به منظور توسعه فرهنگی کشور؛ تامین حقوق و آزادی های مشروع و قانونی همه شهروندان و ایجاد و تقویت فضای مطمئن و قانونمند برای تمام فعالیت ها.

اهداف اصلی (اقتصادی) برنامه سوم توسعه

مهمترین اهدافی که از مطالعه برنامه سوم حاصل می گردد موارد زیر می باشد: خروج از اقتصاد تک محصولی، حرکت به سوی حذف یارانه ها و کوچک شدن حجم دولت، کارآمد ساختن پرسنل بخش عمومی، تلاش برای حضور بیشتر شهروندان در تصمیم گیری های اقتصادی، گسترش رقابت، توجه به آزادی های قانونی، ترسیم چارچوب تثبیت اقتصادی در بلندمدت، نهادینه شدن اقتصاد کشور، طرح آمایش معقول و فراگیر از دیگر اهداف برنامه یاد شده می باشد. به علاوه توجه به قطع اتکاء صادرات به نفت خام، اصلاح ساختار تامین اجتماعی، حل بیکاری و تورم نیز از اهداف دیگر این برنامه بشمار می آیند.

برنامه سوم توسعه به گونه ای تلاش نموده تا عمده ترین ضرورتها و نیازهای جامعه را مورد توجه قرار دهد. بازنگری و تنظیم صحیح و هماهنگ سیاست های اقتصاد کلان کشور، در چارچوب سیاست های مالی، پولی، ارزی، تجاری، اشتغال، تولید و سرمایه گذاری به همراه گسترش نظام تامین اجتماعی جهت حمایت از گروه های کم درآمد جامعه با تاکید بر هدفمند نمودن سیاست های حمایتی دولت از دیگر جهت گیری های برنامه سوم است.

برای بررسی بیشتر به مقایسه اهداف برخی شاخص های تعریف شده در طراحی برنامه با عملکرد آن در طول برنامه و سال قبل از اجرای آن می پردازیم.

جدول ۳. مقایسه کمی برخی اهداف و عملکرد برخی شاخص های اقتصادی در برنامه سوم

شماره	هدف برنامه	عملکرد اقتصاد در طول برنامه	عملکرد سال قبل از اجرای برنامه
۱	رشد اقتصادی (درصد)	۶/۱	۲/۴
۲	رشد سرمایه گذاری (درصد)	۷/۱	۸/۴
۳	دولتی	۴/۱	-
۴	غیردولتی	۱۲/۲	۱۳
۵	اشتغال جدید (هزار نفر)	۷۶۵	۵۸۹
۶	نرخ بیکاری (درصد)	۱۲/۶	۱۲/۳
۷	نقدینگی (درصد)	۱۶/۴	۲۸/۸
۸	تورم (درصد)	۱۵/۹	۱۴/۱
۹	رشد تولید ناخالص سرانه (درصد)	-	۳/۸
۱۰	شاخص رفاه اجتماعی (درصد)	-	۶
۱۱	نسبت هزینه دهک بالا به دهک پایین (برابر)	-	۱۷/۷
۱۲	ضریب جینی	-	۰/۴۰۰۹
۱۳	رشد صادرات غیر نفتی (درصد)	۲۰	۲۹/۸

ماخذ: قانون برنامه سوم، بانک مرکزی و گزارش رئیس جمهوری به مجلس

تجزیه و تحلیل داده ها

با توجه به داده های جدول زیر که از آمارهای رسمی به دست آمده است مشخص می گردد که در برنامه سوم توسعه نرخ تورم روندی کاهشی داشته است که با توجه به تعریف تورم مبتنی بر افزایش مداوم سطح عمومی قیمت ها، وجود همبستگی مثبت بین نرخ تورم، نقدینگی و میزان فقر در جامعه قابل توجه به نظر می رسد، اما نظرات گوناگونی نیز در این ارتباط ارائه شده است. از یک منظر نظریه اقتصادی، مهم ترین عامل تعیین کننده نرخ تورم در میان مدت و بلندمدت، نرخ رشد نقدینگی است. در واقع بین نرخ رشد نقدینگی و نرخ تورم در میان مدت و بلندمدت رابطه ای مستقیم وجود دارد. البته باید توجه داشت که این تحلیل از تورم، عمدتاً تحلیلی میان مدت و بلندمدت است، در حالی که در کوتاه مدت، عوامل دیگری مانند اثرات قابل ملاحظه اما مقطعی بر نرخ تورم بر جای گذارند. بررسی تجربه تاریخی ایران نیز تایید می کند عامل اصلی تغییرات نرخ تورم در میان مدت و بلندمدت در اقتصاد ایران، تغییرات نرخ رشد نقدینگی بوده است. البته باید به این نکته توجه داشت که تغییر نرخ رشد حجم پول با یک وقفه زمانی اثرات خود را بر نرخ تورم آشکار می کند. بعضی از اقتصاد دانان نیز معتقدند که وجود یک تورم ملایم در سیستم اقتصادی

باعث تأثیرات مثبتی بر اوضاع اقتصادی از طریق متغیرهای واسط می‌شود. در این دیدگاه اینگونه ادعا می‌شود که اولاً، تورم برای قشرهای کم درآمد نوعی کمک محسوب می‌شود چرا که غالباً در تراز نامه اقشار کم درآمد، میزان بدهی‌ها از درآمد بالاتر بوده و بروز تورم باعث می‌شود که بازپرداخت این بدهی‌ها آسان تر صورت پذیرد. البته باید توجه داشت که این امر هنگامی صحیح است که گروه‌های کم درآمد به منابع مالی گسترده‌ای دسترسی داشته باشند تا بتوانند استقراض کنند و بعد از طریق تورم، قدرت باز پرداخت ایشان افزایش یابد. ثانیاً، بر اساس مدل فیلیپس رابطه معکوسی بین تورم و بیکاری فرض شده است، به طوری که سطوح بالای تورم، موجب کاهش بیکاری می‌گردد. با توجه به اینکه بیکاری یکی از مهمترین متغیرهای تأثیرگذار بر سطح و میزان فقر در جامعه می‌باشد، بالا رفتن نرخ تورم می‌تواند به واسطه کاهش نرخ بیکاری به بهبود وضعیت توزیع درآمد و کاهش فقر کمک کند. این مدل که برای کشورهای صنعتی و پیشرفته طراحی شده براساس شواهد تجربی و بروز رکود تورمی، رد می‌شود.

اما عمده‌ترین قضاوت‌ها در خصوص ارتباط بین تورم و فقر از نگرش بدبینانه پیروی می‌کند. در کشورهایی مانند ایران که دولت نقش مهمی در اقتصاد دارد تغییرات عمده حجم نقدینگی توسط دولت صورت می‌پذیرد، تورم نوعی پس انداز اجباری تلقی می‌شود، که به تملک دولت در می‌آید. در اصطلاح به این پس‌انداز مالیات تورمی اطلاق می‌شود. در واقع دولت با افزایش حجم نقدینگی و ایجاد تورم، از مردم نوعی مالیات به صورت افزایش قیمت می‌گیرد و نوعی جریان انتقال ثروت از سوی کسانی که درآمدهای ثابت دارند به سوی کسانی که افزایش حجم نقدینگی به آنها تعلق می‌گیرد، ایجاد می‌گردد که این روند از طریق گسترش اعتبارات صورت می‌پذیرد و باعث تشدید معضلات اقتصادی و گسترش شکاف فقر در جامعه می‌گردد.

همچنین به دلیل تغییر در سایر متغیرهای اقتصادی و بروز تحولات شدید، زمینه برای رشد تخلفات مالی و اقتصادی فراهم گشته به گونه ای که فساد مالی کشور با هیجده پله سقوط نسبت به سایر کشورها از رتبه هفتم در ابتدای برنامه به رتبه هشتم و هفتم، در پایان برنامه رسید.

گرچه سیاست‌های دولت در این برنامه، رنگ و لعاب بهتری نسبت به برنامه‌های قبلی یافته، اما برنامه‌ریزان کماکان بدون بکارگیری رویکردهای قابلیت محور در جهت استقرار عدالت، نتوانسته‌اند سیاست‌های اثربخشی برای رفع فقر طراحی کنند و ساز و کار اجرایی مناسبی برای مبارزه با بی عدالتی‌های موجود، تدارک ببینند. تنها دغدغه برنامه ریزان که بر آن تأکید زیادی شده، ارتقای شیوه های حمایتی موجود بوده است.

جدول ۴. بررسی آماری ازمقوله های کمی دربرنامه سوم

متوسط پنج سال پیش از برنامه سوم	سال پیش اول	سال دوم	سال سوم	سال چهارم	سال پنجم	متوسط پنج سال برنامه	نتیجه
۸۸	۹۰	۸۲	۷۲	۵۸	۴۶	۳۴	مثبت
-	۷۰	۷۲	۷۶	۷۵	۷۸	۸۷	منفی
۱۲/۳	۱۰/۳	۱۰/۵	۱۴/۲	۱۳/۱	۱۲/۱	۱۰/۳	منفی
۱۹/۵	۲۰/۱	۱۲/۶	۱۱/۴	۱۵/۸	۱۵/۶	۱۵/۲	مثبت
۷	۱۲	۱۲/۲	۴۰	۳۰	۳۲	۳۵	مثبت
۲۵/۸	۲۰/۱	۲۹/۲	۲۸/۸	۳۰	۲۶/۱	۳۰/۲	منفی
۳/۱۵	۲/۳	۷/۴۳	۵/۴۸	۸/۷۵	۷/۹۲	۶/۹۶	مثبت

ماخذ: قانون برنامه سوم، بانک مرکزی، سایت W.B و محاسبات محقق

۲-۴- بررسی قانون برنامه چهارم توسعه

سیاست های کلی برنامه چهارم توسعه را می توان در چهار حوزه^۱:

- ۱- امور فرهنگی، علمی و فن آوری
 - ۲- امور اجتماعی، سیاسی، دفاعی و امنیت
 - ۳- امور مربوط به مناسبات سیاسی و روابط خارجی
 - ۴- امور اقتصادی تقسیم بندی و تفکیک نمود.
- مضامین و محورهای اصلی برنامه چهارم توسعه به شرح زیر است:
- ۱- بست برای رشد سریع اقتصادی
 - ۲- تعامل فعال با اقتصاد جهان
 - ۳- رقابت پذیری اقتصادی
 - ۴- توسعه مبتنی بر دانایی
 - ۵- حفظ محیط زیست

۱- خط فقر براساس درآمد دودلار در روز محاسبه شده است.

۲- رتبه بندی براساس کنترل فساد توسط دولت ها انجام می شود.

۶- آمایش سرزمین و توازن منطقه ای

۷- ارتقای سلامت و بهبود کیفیت زندگی

۸- ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی

۹- توسعه فرهنگی

۱۰- امنیت ملی

۱۱- توسعه امور قضایی

۱۲- نوسازی دولت و ارتقای اثربخشی حاکمیت.

اهداف کلان(اقتصادی) و برآوردهای کمی برنامه چهارم

هر چند از اهداف کلان مشخصی در برنامه چهارم توسعه اسمی برده نشده اما می توان برحسب مضامین و محورهای اصلی مورد اشاره، اهداف شش گانه ای به شرح زیر برشمرد:

رشد اقتصاد ملی دانایی محور در تعامل با اقتصاد جهانی؛ حفظ محیط زیست، آمایش سرزمین و توازن منطقه ای، توسعه سلامت، امنیت انسانی و عدالت اجتماعی؛ صیانت از هویت و فرهنگ اسلامی ایرانی؛ تامین امنیت ملی؛ نوسازی دولت و ارتقاء اثربخشی حاکمیت

همچون برنامه سوم، اهداف اولیه و عملکرد برخی شاخص های برنامه چهارم را در ابتدا و در طول برنامه در یک جدول مورد مقایسه قرار می دهیم.

جدول ۶. مقایسه کمی برخی اهداف و عملکرد برخی شاخص های اقتصادی

در برنامه چهارم

شماره	هدف برنامه	عملکرد اقتصاد در طول برنامه	عملکرد سال قبل از اجرای برنامه
۱	۸	۶/۷	۶/۱
۲	۱۱/۳	۶	۱۰/۷
۳	-	۹	۶/۱
۴	-	۴/۷	۱۳
۵	۸۴۸	۷۲۵	۵۸۹
۶	۱۱	۱۲/۳	۱۳/۵
۷	۲۲	۳۳/۷	۲۷/۳
۸	۱۰/۷	۲۳/۴	۳۵

تورم (درصد)	۱۱/۷	۱۴/۱	۲۰/۴
رشد تولید ناخالص سرانه (درصد)	۶/۶	۲/۴	۳/۸
نسبت هزینه ده درصد ثروتمند به ده درصد فقیر (لبرابر)	۱۴	۱۹/۴	□□□□
ضریب جینی	۰/۳۸	۰/۴۳	۰/۴۲

ماخذ: قانون برنامه چهارم، بانک مرکزی و محاسبات دفتر نظارت برنامه

تجزیه و تحلیل داده ها

با بررسی شاخص های جدول زیر در خصوص فساد مالی و خط فقر، مشخص گردید که در سال ۱۳۸۳ از نظر فساد مالی رتبه ایران بین ۱۸۰ کشور جهان، ۸۷ بود. این موضوع نشان می دهد ۹۳ کشور دارای رتبه فساد مالی بیش از ایران بوده اند. باید توجه داشت در سال ۱۳۸۷ رتبه کشورمان در میان دیگر کشورها به تشخیص سازمان های بین المللی به جایگاه ۱۴۱ رسید. این موضوع به آن معنا است که ۵۴ رتبه طی چهار سال از نظر فساد مالی در سطح کشورهای جهان عقبگرد داشته ایم که این موضوع بسیار نگران کننده است. به تعبیر دیگر، ایران از سال ۲۰۰۶ تا ۲۰۰۸ میلادی سالانه حدود ۱۶ پله سقوط را تجربه کرده است. این در حالی است که شعارهای دولت ها عموماً و دولت نهم و دهم خصوصاً در طول برنامه چهارم، بر مبارزه با مفاسد اقتصادی استوار بوده است و با وجود تلاش هایی که در این راستا انجام داده اما در عمل نه تنها موفقیتی کسب نکرده بلکه آمارهای موجود حاکی از تشدید فساد مالی در میان دستگاه های دولتی حکایت دارند. اما در خصوص میزان فقر موجود در طول برنامه چهارم طبق آمار یونسکو ۷ درصد از مردم ایران با درآمد کمتر از ۲ دلار در روز، در فقر شدید زندگی می کردند. به این ترتیب اگر جمعیت ایران را در پایان برنامه چهارم ۷۰ میلیون نفر بر آورد کنیم، بیش از ۵ میلیون ایرانی در فقر مطلق به سر می بردند. همچنین گزارش مرکز آمار ایران از درآمد-هزینه خانوار شهری و روستایی نشان از رشد هزینه خوراکی خانوار شهری و روستایی و سهم بالای این هزینه از هزینه کل دارد. سهم هزینه خوراکی از هزینه کل یکی از شاخص های فقر است و سهم ۲۵ درصدی این هزینه نسبت به هزینه کل برای خانوار شهری یا سهم ۴۰ درصدی برای خانوار روستایی به این معنی است که جامعه فقیرتر شده است.

براساس گزارش مرکز آمار، سهم هزینه خوراکی ۲۵ درصد و سهم مسکن ۴۶ درصد از هزینه کل خانوار است، یعنی ۷۰ درصد از مخارج یک خانوار فقط معطوف به دو قلم کالای غذا و مسکن

می‌شود که این رقم بسیار بزرگی است. به عبارت دیگر سهم ناچیزی از مخارج خانوار صرف ۱۰ قلم کالای دیگر مثل سلامت، آموزش، حمل و نقل و... می‌شود. نسبت هزینه خوراکی به کل هزینه خانوار با رفاه خانوار رابطه معکوس دارد به این معنا که هرچه این نسبت بزرگ‌تر شود، خانواده‌ها فقیرتر هستند. به عبارت دیگر وضعیت رفاهی خانوار در ایران نامناسب است. براساس مطالعات انجام شده، نسبت مخارج خوراکی به مخارج کل در شهر تهران حدود ۱۶ درصد است در حالی که این نسبت برای کل کشور ۲۵ درصد شده که این موضوع نشان می‌دهد میانگین کل کشوری نسبت به کلانشهر تهران بسیار بالاتر است به عبارت دیگر میانگین جامعه شهری نسبت به میانگین شهر تهران بسیار فقیرتر است. معنای دیگر این آمار، نابرابری در توزیع درآمد در بین مناطق بر خوردار و غیر برخوردار است.

براساس محاسبات یکی از کارشناسان اقتصادی، میزان فقر مطلق در ایران بین ۲۵ تا ۳۲ درصد است.^۱ همچنین بر اساس یک آمار در ایران بیش از ۱۰ میلیون نفر زیر خط فقر مطلق و بیش از ۳۰ میلیون نفر زیر خط فقر نسبی به سر می‌برند.^۲ سایر آمارها نیز در این برنامه به شرح زیر می‌باشند: رشد صادرات کاهنده، رشد نقدینگی افزایشی، تورم و نرخ بیکاری نیز هر دو افزایش یافته‌اند.

جدول ۷. بررسی آماری از مقوله‌های کمی در برنامه چهارم

برخی از مقوله‌ها و مفاهیم تحقیق	متوسط شاخص پنج سال پیش از برنامه	سال اول	سال دوم	سال سوم	سال چهارم	سال پنجم	متوسط پنج سال برنامه	نتیجه
فقر (درصد زیر خط فقر) ^۳	۲۷	۳۵	۲۲	۲۴	۱۶	۹/۵	۱۰	مثبت
فساد (رتبه جهانی) ^۴	۷۷	۸۷	۸۸	۱۰۵	۱۳۱	۱۴۱	۱۶۸	منفی
نرخ بیکاری	۱۴/۸	۱۳/۵	۱۳/۸	۱۱/۳	۱۰/۵	۱۰/۴	۱۱/۹	مثبت
نرخ تورم	۱۵/۲	۲۰/۴	۱۲/۱	۱۳/۶	۱۷/۲	۲۵/۵	۱۰/۸	مثبت
رشد نقدینگی	۲۸/۸	۳۰/۲	۳۴/۲	۳۹/۴	۴۷/۷	۱۵/۹	۲۳/۹	مثبت
رشد صادرات	۲۹/۸	۳۵	۲۶	۱۹	۲۳	۲۴	۲۵	منفی
رشد اقتصادی	۷/۳	۶/۹۶	۶/۱۹	۷/۳۲	۷/۸۴	۰/۸۳	۳/۱۶	منفی

۱- حسین راغفر، ۸۷/۲/۲۰، جام جم آنلاین

۲- مرکز آمار ایران

۱- خط فقر بر اساس درآمد دو دلار در روز محاسبه شده است.

۲- رتبه بندی براساس کنترل فساد توسط دولت ها انجام می شود.

ماخذ: قانون برنامه چهارم، بانک مرکزی، سایت Q.B و محاسبات محقق

جمع بندی

به استناد مواد برنامه سوم و چهارم توسعه و مطابقت آنها با مقوله های استخراج شده از دیدگاه امام خمینی (ره)^۱، نتایج جدول نشان می دهد که مواد برنامه عموماً در راستای مقوله های راهبردی و پیامدی بدست آمده از این تحقیق، تدوین شده است. درحالیکه برای مقوله علی هیچگونه موادی پیش بینی نشده و مقوله های محیطی و واسطه ای نیز با دو و چهارمورد عنوان، بیان کننده کمبود موادی است که برای شکل گیری مقوله راهبردی تاثیرگذاری زیادی دارند. در واقع سیاستگذاران و طراحان برنامه برای دستیابی به اهداف و نتایج مورد انتظار از توجه عمیق به شرایط زمینه ای و محیطی مورد نیاز، غفلت ورزیده اند. در این صورت بدیهی است که اهداف و نتایج نیز قابلیت تحقق خود را از دست بدهند. ضمن اینکه در برنامه چهارم وابستگی کشور بیشتر شده است. زیرا که از بعد تقویت خودکفایی و تحقق بند ۳۸ سیاست های کلی برنامه چهارم، که در آن «تامین امنیت غذایی کشور با تکیه بر منابع داخلی و تاکید بر خودکفایی در تولید محصولات اساسی کشاورزی» تاکید شده اما با توجه به افزایش حجم کل واردات محصولات کشاورزی و محصولات اساسی طی سال های برنامه و مقایسه آن با سال های برنامه سوم، شاهد افزایش شدید واردات به خصوص محصولات اساسی طی سال های برنامه چهارم نسبت به سال پایه و سال های برنامه سوم هستیم. (متوسط واردات کالاهای اساسی از حدود ده میلیون تن در سال) در برنامه سوم به حدود ۱۳/۳ میلیون تن در سال در برنامه چهارم (رشد ۳۳ درصدی) برخورداری بوده است که موید عدم رشد تولیدات داخلی و تامین غذای کشور از طریق افزایش واردات می باشد. موضوع قابل توجه، افزایش حجم واردات اغلب محصولات اساسی (ذرت، جو، شکر، روغن، کنجاله) گوشت قرمز و سفید و چای طی سال های برنامه چهارم است که با مقوله خودکفایی و استقلال اقتصادی مورد نظر امام (ره) در تقابل است.

ضمن اینکه در تطابق مقوله های پژوهش از جمله مقوله نظام علمی با مواد برنامه های سوم و چهارم، به علت ضعف دانش اقتصاد اسلامی در نزد طراحان و مجریان برنامه های توسعه باعث گردید تا علیرغم طراحی و اجرای چند برنامه، هنوز هم شناخت از مبانی و اصول اقتصادی اسلام در میان تحویل کرده های رشته اقتصاد به ویژه اقتصاد توسعه، بسیار ضعیف است. همچنین نظام اداری و اجرایی موجود نیز برای پیاده سازی آرمان های انقلاب اسلامی تجهیز نشده و در نتیجه هر گونه تلاشی را برای اصلاح، بی اثر و ناقص می سازد.

هر چند نگاه مسلط برنامه ریزان مبتنی بر رشد کمی همراه با رویکرد رفاهی بوده است، به طوری که رویکرد رفاهی مورد نظر بتواند آثار منفی رشد اقتصادی برای گروه های کم درآمد را خنثی یا به حداقل برساند. نگاهی که معتقد است، با رشد اقتصادی و تداوم آن، مشکل بیکاری و فقر حل شده و عدالت نیز بطور خودکار شکل می گیرد. آنها برخلاف نظریه توسعه ای مبتنی بر دیدگاه

۳- به جداول شماره ۹ و ۸ که به پیوست آمده مراجعه شود.

امام (ه) که عزت، کرامت و عدالت را همراه با رشد اقتصادی و رفاه عمومی می دیدند، معتقدند که عدالت اجتماعی بیرون از مدل توسعه قرار داشته و بر این اساس می گویند؛ ما بر طبق مدل خود حرکت میکنیم اگر یک تعداد افراد دچار دغدغه و فقر شدند از طریق نظام یارانه حمایتی و بهزیستی مشکل را حل می کنیم.^۱

نهایتاً اینکه حاکمیت نگاه کلاسیکی بر افکار و اندیشه برخی از طراحان و تصویب کنندگان برنامه های توسعه باعث گردید با نگاه مکانیکی بر پدیده های اقتصادی و بدون توجه به آثار اجتماعی تصمیمات، بروز هر گونه مشکلات را صرفاً از طریق نهادهای حمایتی قابل حل بدانند. در حالیکه براساس آموزه های دینی که از نظریه توسعه ای امام (ره) حاصل گردید، نشان می دهد که هرگونه تلاشی در این خصوص بدون توجه به مساله عدالت و خارج کردن آن از مدل مورد نظر، می تواند منشاء تهدیدات عدیده ای برای نظام شود.

۵- پیشنهادهای تحقیق

اولین و مهم ترین آسیب وارده به برنامه های توسعه ای در ایران، مشکل مربوط به فقدان معرفت شناسی و روش شناسی است که به اذعان اغلب منتقدین بر فضای تمامی برنامه های توسعه ای علی الخصوص برنامه های سوم و چهارم توسعه، حاکم بوده است و در نتیجه هیچ یک از برنامه های توسعه از جمله برنامه های مورد اشاره، تعریف روشنی از مفهوم توسعه، ابعاد و ویژگی های آن به عنوان هدف اصلی برنامه ها ارائه نشده است. ضمن اینکه جایگاه و نقش ارزش های دینی در نظام برنامه ریزی به خوبی تبیین نشده و در نتیجه برنامه ها فاقد روح توسعه ای به مفهوم واقعی و بومی شده آن بوده و باطبع نتوانستند با مقتضیات زمانی و مکانی خود سازگاری ایجاد نمایند. لذا پیشنهاد می شود برای رفع این نقص با طراحی رشته اقتصاداسلامی باگرایش توسعه در مقاطع ارشد و دکتری در سطح دانشگاه ها، نسبت به آموزش کارشناسانی توانمند، متخصص و متعهد، اقدام شود. پیشنهاد دیگر این که بااستناد به معیارهای توسعه ای حضرت امام (ره)، بررسی و بازبینی نظام آموزشی موجود در سطوح مختلف به ویژه در سطح دانش آموزان دانشگاهی در دستور کار شورای انقلاب فرهنگی قرارگیرد. بدیهی است، محصول نظام تربیتی مورد نظر هیچگاه مناسب جامعه ای نیست که در آن غایت هر گونه تلاشی، جلب رضایت حق تعالی و به کمال رساندن انسان بوده و در نتیجه تعالی و تکامل انسانی مقدم بر رشد و توسعه مادی و اقتصادی است. این مسئله در معیارهای توسعه ای حضرت امام (ره) نیز جایگاه ویژه داشته و بحث تحول در نظام آموزشی از نظر معمار انقلاب در راس تمام مسائل کشور قرار داشته و حل بقیه مشکلات در گرو حل این مشکل است.

ضمن اینکه ایشان ریشه تمام مشکلات مردم و کشور را، ناشی از دانشگاه وابسته می دانند. به همین خاطر، خود و دیگران را مسئول می داند تا بر این امر حیاتی پافشاری نمایند. انجام این مهم را نیز در

۱- ستاریفر، بازتاب برنامه سوم در مطبوعات، ۱۳۷۸.

گرو انجام تغییرات بنیادی در برنامه های آموزشی دانسته و با ارائه راهکار مشخص؛ جهت گیری ها در تمام مراحل آموزشی را به سوی تربیت انسان الهی می داند. بنابراین راه حل این مسئله یک چیز است؛ طراحی نظام آموزشی، متناسب با تمدن اسلامی و اهداف و جهت گیری های مبتنی بر توجه به انسان و نیازهای متعالی وی. بدیهی است در حوزه اقتصادی نیز انجام اصلاحات در نظام اقتصادی کشور در راستای بومی سازی دانش اقتصاد و گسترش آموزش اقتصاد اسلامی به منظور کادر سازی و آموزش کارشناسان دستگاه های مختلف در جهت پیاده سازی توسعه و پیشرفت اقتصادی بر مبنای آموزه های اسلامی است.

تقویت نظام ارزیابی و نظارت به ویژه قبل از طراحی برنامه های توسعه: در حالیکه فقدان ساز و کار نظارتی می تواند هم در طراحی و هم در اجراء، عملکرد و نتایج برنامه ها را با چالشی سخت نزد افکار عمومی و متخصصین امور مواجه سازد. به همین سبب در مواد قانونی برنامه های توسعه پنج ساله طبق روال همیشگی به این موضوع توجه و تاکید می شود، اما مشکل اصلی به دوره زمانی قبل از طراحی برنامه های توسعه بر می گردد. مرحله ای که یکی از محققین اقتصادی آن را ارزیابی امکان سنجی^۱ می نامد. در حالی که عمده توجه به موضوع نظارت و کنترل، به نتایج پس از اجرای برنامه های توسعه معطوف می گردد، اما ابتداء باید توجه نمود که سمت گیری و هدف گذاری برنامه چگونه و به کدام جهت خواهد بود. زیرا که در این مرحله است که مشخص می گردد آیا مغایرتی بین آرمان ها و ارزش های حاکم با جهت گیری های برنامه وجود دارد یا خیر؟

ترویج و گسترش اندیشه های اسلامی به ویژه در ابعاد اقتصادی جهت آشناتر کردن مردم و مسئولین نظام از اهداف و آرمان های اقتصادی اسلام از طریق:

۱. ترویج و گسترش تحقیق و پژوهش در حوزه های کاربردی از جمله در زمینه اقتصاد اسلامی و برنامه ریزی های توسعه با گرایش دینی در سطوح مختلف دستگاه های مرتبط با امر برنامه ریزی؛
۲. تشویق موسسات غیر دولتی در جهت انجام تحقیقات کاربردی در حوزه اقتصاد اسلامی؛
۳. راه اندازی و گسترش رشته اقتصاد اسلامی در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترا با گرایش توسعه؛
۴. برگزاری دوره های آموزشی کوتاه مدت در سازمان ها و دستگاه های دولتی در جهت آشنایی بیشتر کارشناسان و دست اندرکاران امور اجرایی مرتبط با امر برنامه ریزی با مسائل اساسی توسعه اسلامی.

سخن پایانی

امید است این پژوهش فایده مند بوده و بتواند بخشی از راه کارهای لازم برای برون رفت از وضعیت کنونی اقتصاد کشور باشد. همچنین بتواند زمینه هایی برای تبیین و تحقیق در جهت شناخت بیشتر از زوایای گوناگون اندیشه های معمار کبیر انقلاب اسلامی، فراهم کرده باشد.

۱. مومنی، فرشاد؛ کالبدشناسی یک برنامه توسعه، موسسه تحقیقات اقتصادی، ۱۳۷۴.

والسلام علیکم و رحمہ اللہ وبرکاتہ

پیوست‌ها

جدول ۸. مقایسه بین مقوله‌ها و مواد برنامه سوم توسعه

مقوله‌های محوری	متن برنامه مرتبط با مقوله‌های محوری	اشاره صریح	اشاره ضمنی	برداشت محقق
عدالت	گسترش عدالت اجتماعی و فراهم کردن امکان استفاده عادلانه اقشار مختلف جامعه از کالاها و خدمات فرهنگی، ورزشی و هنری	ماده ۱۵۵ و ۳۶		

مقوله‌های راهبردی	متن برنامه مرتبط با مقوله‌های راهبردی	اشاره صریح	اشاره ضمنی	برداشت محقق
محرومیت زدایی و فقرزدایی	سیاست پرداخت یارانه کالاهای اساسی شامل گندم، برنج، روغن نباتی، قند و شکر، پنیر، دارو و شیر خشک در برنامه سوم با حفظ کالابرگ از نظر تعداد، مقدار وزنی قیمت آن مطابق با برنامه دوم ادامه خواهد یافت.	ماده ۱۳۷	مواد ۴۶، ۳۸ و ۱۳۸	ماده ۱۹۷، ۴۳ و ۱۸
توانمند سازی	به منظور توسعه توانمندی بخشهای خصوصی و تعاونی، سهام شرکتهای قابل واگذاری بخش دولتی در شرکتهایی که ادامه فعالیت آنها در بخش دولتی غیر ضروری است، طبق مقررات این قانون با اولویت ایثارگران در شرایط مساوی، به بخشهای تعاونی و خصوصی فروخته خواهد شد.	ماده ۹		ماده ۴۳
ایجاد فرصت‌های برابر برای همه	به منظور ارتقای کارایی و افزایش بهره‌وری منابع مادی و انسانی کشور و کارآمد کردن دولت در عرصه سیاست-گذاری و توسعه توانمندی بخشهای خصوصی و تعاونی، سهام شرکت‌های قابل واگذاری بخش دولتی در شرکت‌هایی که ادامه فعالیت آنها در بخش دولتی غیر ضروری است، طبق مقررات این قانون با اولویت ایثارگران در شرایط مساوی، به بخشهای تعاونی و خصوصی			ماده ۹

			فروخته خواهد شد.	
	ماده ۱۳۸	ماده ۱۳۷	حمایت از سرمایه گذاریهای خصوصی و مردمی در محیط روستایی با تأمین تسهیلات مناسب به ویژه برای سرمایه گذاریهای اشتغال زا و پرداخت بخشی از سود تسهیلات اعطایی برای مناطق توسعه نیافته.	سرمایه گذاری
ماده ۱۳۸ و ۱۳۸		ماده ۸۷ و ۸۹	به منظور حمایت از تولید و صادرات، کلیه دستگاههای اجراییکه بابت خرید کالاها یا انجام پروژهها از ارز استفاده می نمایند موظفند حداقل ده درصد قیمت کالا یا هزینه ارزی پروژه را از محل تحویل کالاهای ساخت داخل پرداخت نمایند.	حمایت از تولید
	ماده ۱۳۸	۵۱ و ۵۰ و ۵۶	سیاستهای ایجاد اشتغال بویژه در مناطق محروم و استفاده از تسهیلات بانکی	اشتغال
		ماده ۱۱۳ و ۱۱۷	تحقق جهش صادراتی در برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور	توسعه صادرات
			ندارد.	توسعه زیرساخت

مقوله های پیامدی	متن برنامه مرتبط با مقوله های پیامدی	اشاره صریح	اشاره ضمنی	برداشت محقق
رفع تبعیض	رفع تبعیض ورود دانش آموزان از ابتدائی به راهنمایی و متوسطه بین مناطق- شهری و روستایی	ماده ۱۴۳		
رفع فساد	ندارد.			
از بین رفتن تورم	افزایش قیمت کالاهای خدمات توسط دستگاه ها و شرکت های دولتی دولتی سالیانه تا سقف ده درصد			ماده ۵
حفظ کرامت انسانی	نهادینه کردن امنیت غذایی (دسترسی همه افراد جامعه به غذای کافی و سالم) و بهبود تغذیه مردم و کاهش بیماری های حاصل از سوء تغذیه و ارتقای سلامت جامعه به منظور رفع سوء تغذیه خانوارهای کم درآمد		مواد ۱۹۷	
ارتقاء معنویت				

ماده ۱۵۹	ماده ۱۰ و ۴۳	اعتلای معرفت دینی و قرآنی و بهره گیری از اندیشه‌های والای حضرت امام خمینی (ره) و رهنمودهای مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در تحکیم مبانی فکری ارزش‌های انقلاب اسلامی و فرهنگ جهاد و شهادت در جامعه، به ویژه در جوانان و نوجوانان.	حفظ ارزشهای اسلامی
			دستیابی به استقلال اقتصادی
ماده ۶۰	ماده ۱۰ و ۱۳۷	متن برنامه مرتبط با مقوله‌های واسطه ای	مقاله‌های واسطه ای
		ایجاد نظم و انضباط مالی باتشکیل «حساب ذخیره ارزی حاصل از فروش درآمد نفت خام»	انضباط اقتصادی
		ندارد.	احترام به مالکیت مشروع
ماده ۷۱	ماده ۱۰ و ۱۳۷	شناخت قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی استان و ایجاد زمینه‌های لازم برای تشویق و توسعه سرمایه‌گذاری‌های مردمی در امور اقتصادی، تولیدی و اجتماعی ساماندهی کمک‌ها و توسعه مشارکتهای مردمی در اقدامات عمرانی و امور عام‌المنفعه.	مشارکت مردم در امور اقتصادی
		ندارد.	الگوی مصرف
ماده ۱۹۸	ماده ۱۰ و ۱۳۷	متن برنامه مرتبط با مقوله‌های محیطی	مقوله‌های محیطی
		بررسی عملکرد مواد قانونی برنامه، بررسی عملکرد سیاست‌های اجرایی بررسی عملکرد متغیرهای عمده کلان و بخشی از جمله تولید و سرمایه‌گذاری، تجارت خارجی، تراز پرداختها، بودجه، بخش پولی و تورم، اشتغال و بیکاری، ارزیابی نتایج عملکرد و تبیین علل مغایرت با برنامه. ارائه پیشنهادها لازم به منظور بهبود عملکرد برنامه.	نظام برنامه ریزی
		ندارد.	نظام آموزشی
		ندارد.	رعایت ساده زیستی

عدم حاکمیت سرمایه سالاری	ندارد.			
--------------------------	--------	--	--	--

جدول ۹. مقایسه بین مقوله ها و برنامه چهارم توسعه

مقوله های محوری	متن برنامه مرتبط با مقوله های محوری	اشاره صریح	اشاره ضمنی	برداشت محقق
عدالت	دولت مکلف است، به منظور استقرار عدالت و ثبات اجتماعی، کاهش نابرابریهای اجتماعی و اقتصادی، کاهش فاصله دهک های درآمدی و توزیع عادلانه درآمد در کشور و نیز کاهش فقر و محرومیت و توانمندسازی فقرا، از طریق تخصیص کارآمد و هدفمند منابع تأمین اجتماعی و یارانه های پرداختی، برنامه های جامع فقرزدایی و عدالت اجتماعی را با محورهای ذیل تهیه و به اجرا بگذارد.	ماده ۹۵ و ۹۰، ۱۰۲	ماده ۳۰	ماده ۳۰
پیشرفت	برنامه ریزی و اجرای توسعه زیر بناها با هدف کاهش هزینه های تولید، خلق مزیت های رقابتی و منطبق با نیازهای توسعه اقتصادی کشور.			ماده ۷۵
محرومیت زدایی و فقر زدایی	تعیین خط فقر و تبیین برنامه های توانمندسازی متناسب و ساماندهی نظام خدمات حمایت های اجتماعی، برای پوشش کامل جمعیت زیر خط فقر مطلق و نظام تأمین اجتماعی، برای پوشش جمعیت بین خط فقر مطلق و خط فقر نسبی و پیگیری و ثبت مستمر آثار برنامه های اقتصادی و اجتماعی بر وضعیت خط فقر، جمعیت زیر خط فقر، همچنین میزان درآمد دهک پایین درآمدی و شکاف فقر و جبران آثار برنامه های اقتصادی و اجتماعی به دهک پایین درآمدی از طریق افزایش قدرت خرید آنان.	ماده ۹۵	ماده ۹۱	مواد ۸، ۳۰ و ۵۲
توانمند سازی	تعیین خط فقر و تبیین برنامه های توانمندسازی متناسب و ساماندهی نظام خدمات حمایت های اجتماعی، برای	مواد ۹۵ و ۵۵، ۱۰۱ و ۳۰، ۱۹	مواد ۹۹، ۶ و ۷	ماده ۱۰۲

			پوشش کامل جمعیت زیر خط فقر مطلق و نظام تأمین اجتماعی، برای پوشش جمعیت بین خط فقر مطلق و خط فقر نسبی و پیگیری و ثبت مستمر آثار برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی بر وضعیت خط فقر، جمعیت زیر خط فقر، همچنین میزان درآمد سه دهک پایین درآمدی و شکاف فقر و جبران آثار برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی به سه دهک پایین درآمدی از طریق افزایش قدرت خرید آنان.	
	ماده ۵۵	ماده ۵۲ و ۱۰۱	گسترش حمایت‌های اجتماعی (تأمین اجتماعی، بیمه بیکاری، ایجاد، توسعه و تقویت سازوکارهای جبرانی، حمایت‌های اجتماعی از شاغلین بازار کار غیر رسمی، توانبخشی معلولین و برابری فرصت‌ها برای زنان و مردان و توانمندسازی زنان از طریق دستیابی به فرصت‌های شغلی مناسب).	ایجاد فرصت‌های برابر برای همه افراد جامعه
ماده ۱۰۲	ماده ۲۴	ماده ۱	حداقل ده درصد از منابع قابل تخصیص حساب ذخیره ارزی به بخش غیردولتی در اختیار بانک کشاورزی قرار می‌گیرد تا به صورت ارزی ریالی جهت سرمایه‌گذاری در طرح‌های موجه بخش کشاورزی سرمایه در گردش طرح‌هایی که با هدف توسعه صادرات انجام می‌شود توسط بانک کشاورزی در اختیار بخش غیردولتی قرار گیرد.	سرمایه گذاری
ماده ۲۴	ماده ۱۸	ماده ۴۱	تنظیم تعرفه‌های واردات نهاده‌های کالایی تولید (ماشین‌آلات و مواد اولیه)، مبتنی بر حمایت منطقی و منطبق با مزیت‌های رقابتی از تولید داخلی آنها و در جهت تسهیل فعالیتهای تولیدی صادرات‌گرا.	حمایت از تولید
ماده ۵۵	ماده ۲۴	ماده ۹۵ و ۱۰۱ و ۹۹	سه درصد از سپرده قانونی بانک‌های دولتی و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران بر مبنای درصد سال ۱۳۸۳ در اختیار بانک‌های کشاورزی، مسکن و صنعت و معدن (هر بانک یک	اشتغال

			درصد) قرار گیرد تا صرف اعطای تسهیلات به طرحهای کشاورزی و دامپروری، احداث ساختمان و مسکن، تکمیل طرحهای صنعتی و معدنی بخش □ غیر □ دولتی شود که ویژگی عمده آنان اشتغالزایی باشد.	
توسعه صادرات	ماده ۴۱	مواد ۲۱ و ۳۲ و ۱۸	توسعه صادرات کالاهای غیرنفتی و خدمات گسترش تولید صادرات گرادر چارچوب سیاستهای بازرگانی کشور.	
توسعه زیرساخت		ماده ۴۱	برنامه ریزی و اجرای توسعه زیر بناها با هدف کاهش هزینه های تولید، خلق مزیت های رقابتی و منطق با نیازهای توسعه اقتصادی کشور.	
رفع تبعیض		ماده ۱۰۱	حقوق بنیادین کار (آزادی انجمنها و حمایت از حق تشکلهای مدنی روابط کار، حق سازماندهی و مذاکره دسته-جمعی، تساوی مزدها برای زن و مرد در مقابل کار هم رز، منع تبعیض در اشتغال و حرفه، رعایت حداقل سن کار، ممنوعیت کار کودک، رعایت حداقل مزد متناسب با حداقل معیشت).	
رفع فساد	ماده ۸۴، ۹۶، ۹۹،	ماده ۹۵		
رفع بیکاری	ماده ۱۰۱		اشتغال مولد، ظرفیت سازی برای اشتغال در واحدهای کوچک و متوسط، آموزشهای هدفدار و معطوف به اشتغال، برنامه ریزی آموزش شیباجهت گیری اشتغال، آموزشهای کارآفرینی، جمع آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات بازار کار، ارتباط و همبستگی کامل آموزش و اشتغال، رفع موانع بیکاری	
ازبین رفتن تورم		ماده ۱۰	به منظور تأمین رشد اقتصادی و کنترل تورم و بهبود بهره وری منابع مالی سیستم بانکی، دولت مکلف است بدهی	

			خودبه بانک مرکزی و بانک هاراطی سالهای برنامه چهارم و با منظور کردن مبالغ بازپرداخت در بودجه های سنواتی کاهش دهد.	
			ندارد.	حفظ کرامت انسانی
		ماده ۱۰۶،	دولت مکلف است، به منظور تعمیق ارزشها، باورها، فرهنگ معنویت و نیز حفظ هویت اسلامی- ایرانی، اعتلای معرفت دینی و توسعه فرهنگ قرآنی، اقدامهای ذیل را انجام دهد: - بسط آگاهیهها و فضایل اخلاقی، در میان اقشار مختلف مردم و زمینه سازی اقدامهای لازم، برای ایجاد فضای فرهنگی سالم و شرایط مناسب برای احیای فریضه امر به معروف و نهی از منکر و اهتمام به آن.	ارتقاء معنویت
ماده ۱۰۸	ماده ۱۰۶		دولت موظف است بمنظور زنده و نمایان نگه داشتن اندیشه دینی و سیاسی و سیره عملی حضرت امام خمینی (ره) و برجسته کردن نقش آن به عنوان یک معیار اساسی در تمام سیاستگذاریها و برنامه ریزیها و تسری آن در مجموعه ارکان نظام اقدامهای زیر را انجام دهد: - حمایت از انجام مطالعات بنیادی و کاربردی در عرصه فرهنگ سازی، پژوهشی، آموزشی و اطلاع رسانی باتکیه بر علوم، فن آوری و بهره گیری مناسب از ظرفیت دانشگاهها و مؤسسات پژوهشی و حمایت از پایان - نامه های دوره های تحصیلات تکمیلی با موضوعات مربوط به امام (ره) و انقلاب اسلامی. - تهیه و اجرای برنامه های سازنده توسط سازمان ملی جوانان با همکاری مؤسسه مذکور در بند «ب» به منظور آشنائی و ارتباط نسل جوان با اندیشه و زندگی امام و آرمانهای انقلاب اسلامی.	حفظ ارزشهای اسلامی
		ماده ۱۸	خودکفایی در تولید محصولات اساسی	دستیابی به استقلال اقتصادی

			کشاورزی، تأمین امنیت غذایی، اقتصادینمودن تولید و توسعه صادرات محصولات کشاورزی.	
			ماده ۷۵، ۱۵۷، ۱۵۸	نظام برنامه ریزی
		مواد ۲ و ۱۴۹	ماده ۴۳، ۷۵	نظام آموزشی
			ندارد.	رعایت ساده زیستی
			ندارد.	عدم حاکمیت سزمايه سالاری
	ماده ۳	ماده ۱۷	به منظور کاهش مصارف غیر ضرور و صرفه جویی در مصرف برق و گاز، به شرکتهای برق و گاز اجازه داده میشود از مصرفکنندگان غیر تولیدی با مصارف بالاتر از الگوی مصرف، جریمه مقطوع دریافت و به درآمد عمومی در خزانه واریز نمایند. - اتخاذ تمهیدات لازم برای کاهش مصرف فرآوردههای نفتی - از مصرف کنندگان غیر تولیدی با مصارف بالاتر از الگوی مصرف، جریمه مقطوع دریافت شود.	الگوی مصرف
			ماده ۱۱۳، ۱۰۹، ۱۰۶، ۱۰۷	حفظ هویت دینی و ملی

منابع و مأخذ

۱. آوینی، سیدمرتضی (۱۳۸۳). توسعه و مبانی تمدن غرب، نشر ساقی، چاپ چهارم. تهران.
۲. بررسی و نقد لایحه برنامه چهارم (۱۳۸۲). معاونت برنامه ریزی و بررسی اقتصادی وزارت بازرگانی.
۳. برنامه چهارم و انتخاب استراتژی مناسب توسعه (۱۳۸۲). معاونت برنامه ریزی و بررسی های اقتصادی وزارت بازرگانی.
۴. بئک، لوییس. دگرگونی در مفاهیم و هدف توسعه، مترجم ه فاضلیان، نامه فرهنگ. س ۲، ش ۵ و ۶، پاییز و زمستان ۱۳۷۰.
۵. پیمان، سیدحسین (۱۳۷۴). توسعه و نظام بهره وری از منظر امام خمینی (ره)، موسسه انتشاراتی وثقی.
۶. پیروزمند، علی رضا (۱۳۸۱). ارزیابی نقدهای برنامه های توسعه اقتصادی ایران، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، شماره هفتم، پاییز.
۷. پوست فروش تهرانی، ایمان، عزیزخانی؛ فاطمه، فرهادی کیا و علیرضا (۱۳۸۶). «عنوان گزارش: مروری بر اهداف قانون برنامه چهارم توسعه»، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.
۸. تودارو، مایکل (۱۳۸۶). توسعه اقتصادی در جهان سوم. غلامعلی فرجادی. انتشار کوهسار، چاپ پانزدهم. تهران:
۹. حسین زاده بحرینی، محمدحسین (۱۳۷۸). پارادایم ها و دیدگاه نظری برنامه ها و نوع نگرش آنها به توسعه، مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه ریزی توسعه در ایران، تهران: مرکز تحقیقات اقتصاد ایران.
۱۰. توفیق، فیروز (۱۳۸۲). سیر تاریخی برنامه ریزی در ایران، تهران، سازمان برنامه و بودجه.
۱۱. چپر، محمدعمر (۱۳۸۳). اسلام و توسعه اقتصادی (راهبردی برای توسعه همراه با عدالت و ثبات). محمدنقی نظریور و سیداسحاق علوی. قم، انتشارات دانشگاه مفید.

۱۲. خمینی، روح ا... (۱۳۶۱). صحیفه امام. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۳. دانایی فرد، حسن و سید مجتبی امامی (۱۳۸۶) استراتژی پژوهش کیفی: تاملی برنظریه پردازی داده بنیادی. اندیشه مدیریت سال اول، شماره دوم.
۱۴. رضایی، محمدتقی (۱۳۷۹). گذری بر توسعه از دیدگاه امام خمینی (ره) مجله بازتاب اندیشه، شماره ۳.
۱۵. رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۷). تضاد و توسعه. تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ هفتم.
۱۶. سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۹)، قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. (۱۳۷۹-۱۳۸۳) چاپ دوم، تهران، انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
۱۷. سازمان مدیریت و برنامه ریزی (۱۳۸۳)، قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. (۱۳۸۴-۱۳۸۸)، تهران، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی.
۱۸. صادقی، حسین و همکاران (۱۳۸۴) عدالت و فقر در برنامه چهارم توسعه، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
۱۹. عزتی، مرتضی (۱۳۷۹). توسعه و عدالت از دیدگاه حضرت امام خمینی، مجموعه مقالات دومین کنگره بررسی اندیشه های حضرت امام خمینی.
۲۰. _____ و همکاران (۱۳۸۸) توسعه از دیدگاه اسلامی، انتشارات نورعلم و پژوهش های ما. تهران.
۲۱. _____ (۱۳۸۲) عوامل و موانع اجرای اقتصاد اسلامی در ایران-مجموعه مقالات سومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی.
۲۲. _____ (۱۳۸۳) ضرورت بازنگری در لایحه برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران براساس اصول و احکام اقتصادی اسلامی، مجموعه مقالات همایش لایحه برنامه چهارم توسعه، معاونت پژوهشی بسیج اساتید، ۱۳۸۳.
۲۳. _____ (۱۳۸۸) ضرورت بازنگری در لایحه برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران براساس اصول و احکام اقتصادی اسلامی،

۲۴. غلامی نتاج، سعید و عظیمی میکائیل (۱۳۸۸). آسیب شناسی برنامه های توسعه اقتصادی بعد از انقلاب اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی.
۲۵. کرلینجر، فردان. (۱۳۳۴) مبانی پژوهش در علوم رفتاری، تهران، آوای نو.
۲۶. مبانی نظری چشم انداز سیاست های برنامه چهارم، مجله برنامه، سال دوم، شماره ۵۶.
۲۷. مرادی، علیرضا (۱۳۸۳). مدرنیته و موانع معرفت شناختی دیدگاههای طرفدار توسعه در ایران، مجموعه مقالات همایش چالش ها و چشم اندازهای برنامه چهارم توسعه.
۲۸. مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی (بی تا) پروژه تحقیقاتی با عنوان آسیب شناسی برنامه های توسعه.
۲۹. مؤمنی، فرشاد (۱۳۷۴). کالبدشناسی یک برنامه توسعه، مؤسسه تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس.
۳۰. میرمعزی، سیدحسین (۱۳۷۸). نظام اقتصادی اسلام (اهداف و انگیزه ها)، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، تهران.
۳۱. میرسندسی، سیدمحمد (۱۳۷۶). درآمدی بر نظریه عدالت امام خمینی (ره) در عرصه اقتصادی، مجموعه مقالات کنگره بین المللی امام خمینی (ره) و احیاء تفکر دینی، جلد اول، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۳۲. ناصحی، ویدا؛ (۱۳۶۲). روش تحلیل محتوا، نشریه دانشکده ی علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
۳۳. هولستی، آل آر (۱۳۷۳). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، نادر سالارزاده امیری، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، چاپ اول، ص ۳۴-۱۲.
۳۴. یوسفی نژاد، علی (۱۳۷۹). خصوصی سازی و تغییر ساختار اقتصادی در برنامه سوم توسعه از دیدگاه امام خمینی (ه). مجموعه مقالات دومین همایش سراسری بررسی دیدگاههای اقتصادی حضرت امام خمینی (ره)، دانشگاه تربیت مدرس و موسسه حفظ و نشر آثار حضرت امام (ره).

